

Н. О. Марута, М. В. Маркова

ІНФОРМАЦІЙНО-ПСИХОЛОГІЧНА ВІЙНА ЯК НОВИЙ ВИКЛИК СУЧАСНОСТІ: СТАН ПРОБЛЕМИ ТА НАПРЯМКИ ЇЇ ПОДОЛАННЯ

N. O. Maruta, M. V. Markova

The information in psychological war as a new challenge of our time: state of the problem and directions of its overcoming

Н. А. Марута, М. В. Маркова

Информационно-психологическая война как новый вызов современности: состояние проблемы и направления ее преодоления

*«Стинно тотальна війна — це війна за допомогою інформації»
М. Маклюен*

Проаналізовано явище інформаційно-психологічної війни, як складової гібридних війн, притаманних сучасному етапу суспільного розвитку. Виокремлено основні маніпулятивні феномени впливу на масову та індивідуальну свідомість, визначені основні прояви деформації психічного і психологічного стану об'єктів інформаційно-психологічного впливу. Запропоновано заходи протидії: на державному рівні — прийняття Стратегії охорони психічного здоров'я нації, на особистісному — дотримання принципів психоінтелектуальної гігієни, толерантності, інтелектуальної і фізичної активності, формування навичок позитивного мислення та спілкування з мікрооточенням, природою та самим собою.

Ключові слова: інформаційно-психологічна війна, інформаційно-психологічна безпека, психологічна дезадаптація, соціально-стресові розлади, охорона психічного здоров'я

The phenomenon of information-psychological warfare as part of the present stage of social development was analyzed. The basic phenomena of manipulative influence on mass and individual consciousness, the basic manifestations of mental strain and psychological condition of the objects of information and psychological impact were allocated. The countermeasures, at the state level — taking the Strategies of mental health of the nation, the personal — observe the principles of psychointellectual hygiene, tolerance, intellectual and physical activity, the skills of positive thinking and communication with the microenvironment, nature and himself were offered.

Keywords: information-psychological warfare, information-psychological security, psychological maladjustment, social stress disorder, mental health

Проаналізовано явище інформаційно-психологічної війни, як складової гібридних війн, притаманних сучасному етапу суспільного розвитку. Виділені основні маніпулятивні феномени впливу на масову та індивідуальну свідомість, визначені основні прояви деформації психічного і психологічного стану об'єктів інформаційно-психологічного впливу. Предложено заходи протидії: на державному рівні — прийняття Стратегії охорони психічного здоров'я нації, на особистісному — дотримання принципів психоінтелектуальної гігієни, толерантності, інтелектуальної і фізичної активності, формування навичок позитивного мислення та спілкування з мікрооточенням, природою та самим собою.

Ключевые слова: информационно-психологическая война, информационно-психологическая безопасность, психологическая дезадаптация, социально-стрессовые расстройства, охрана психического здоровья

XXI століття — епоха інформаційних технологій та глобальних інтеграційних процесів. Інформаційні технології застосовуються майже у всіх сферах суспільного життя, що робить суспільство і кожного конкретного індивіда все більш залежним від інформації. Все частіше інформаційні технології використовуються для маніпулювання масовою свідомістю, впливу та управління людьми [1].

Дана тенденція, що є загальносвітовою, на теперішній час набула особливо значення для України у зв'язку з гібридною війною, яку вже майже два роки веде проти українського народу сусідня держава. Застосована проти України гібридна війна є унікальною в структурно-функціональному аспекті: за формою вона «гібридна», за змістом — «асиметрична», за напрямком — «багатовекторна», спрямована на: а) населення, яке перебуває в зоні воєнного конфлікту; б) все населення країни, проти якої здійснюється агресія, однак, територія якої не охоплена бойовими діями; в) громадян країни-агресора; г) міжнародне співтовариство [2].

Гібридна війна РФ проти України є якісно новим підходом ведення воєнних кампаній, ключовим моментом яких є психологічне та інформаційне оброблення місцевого населення шляхом використання прийомів і способів

інформаційно-психологічної війни (ІПВ) — і як самостійного засобу агресії, так і потенційного руйнівального впливу від застосування класичних прийомів ведення воєнних дій з приєднанням до них активності нерегулярних незаконних збройних формувань [3].

Показово, що, незважаючи на об'єктивно існуючі процеси, які можна кваліфікувати відповідно як ІПВ, на теперішній час чітко визначення подібної дефініції відсутнє [4]. Контент-аналіз матеріалів провідних електронних пошукових систем Інтернету (Google, Rambler, Yandex, Yahoo та META), здійснений трьома мовами (українською, англійською та російською), дозволив припустити, що чинниками, що обумовлюють таке становище, є:

а) традиційне сприйняття суспільством концепту «війна»;

б) відносно незначний часовий проміжок визнання інформаційно-психологічних операцій як особливого виду військових дій та впровадження системних наукових досліджень, що налічують трохи більше ніж п'ятьдесят років;

в) диспут довкола питання щодо розрізнення понять «інформаційна війна» [6], «інформаційно-психологічна війна» [1, 7], «комунікативна війна» [8], «психологічна війна» [9], «інформаційна агресія» [5], «інформаційно-психологічна експансія» [5], «інформаційне протиборство» [10,

11], «інформаційний тероризм» [6], «психотероризм» [12] та ін. з визначенням пріоритетності чи то інформаційного, чи то психологічного компонентів, що відбиваються в даному феномені [5].

З огляду на відсутність єдиної дефініції ІПВ, існує велика кількість визначень цього поняття. На нашу думку, одним з адекватніших є таке: ІПВ — це вид протиборства між суб'єктами з використанням інформаційно-психологічних впливів на свідомість/підсвідомість людини, в результаті чого вона б здійснювала потрібні дії з метою досягнення односторонніх воєнних, соціально-політичних чи економічних переваг над супротивником [13].

Головними ознаками ІПВ визначені:

а) насильницьке викривлення інформаційного простору об'єкта впливу;

б) як правило, прихованість механізму впливу (особливо в мирний час);

в) використання особливостей психофізіології людини для досягнення мети інформаційно-психологічного впливу [14].

Завданнями ІПВ є:

а) здійснення деструктивного ідеологічного впливу;

б) маніпулювання суспільною свідомістю і політичною орієнтацією населення держави з метою створення політичного напруження та стану, близького до хаосу;

в) суспільна дестабілізація з метою розпалення конфліктів, стимулювання недовіри, загострення ворожнечі й боротьби за владу, провокування репресій з боку влади;

г) введення населення в оману щодо роботи державних органів влади, підрив їх авторитету, дискредитація їхніх дій;

д) дискредитація фактів історичної, національної самобутності народу;

е) зміна системи цінностей, котрі визначають спосіб життя і світогляд людей;

є) створення атмосфери бездуховності, негативного ставлення до культури та історичної спадщини у суспільстві конкурента чи ворога;

ж) применшення та нівелювання визнаних світових досягнень у науці, техніці та інших галузях, перебільшення значення помилок, недоліків, наслідків хибних дій та некваліфікованих урядових рішень;

з) підрив міжнародного авторитету держави, її співпраці з іншими державами;

і) формування передумов до економічної, духовної чи військової поразки, втрати волі до боротьби та перемоги;

ї) нав'язування власного способу життя як поведінки та світогляду майбутнього, які мають наслідувати інші народи;

й) провокування суттєвого збільшення соціально-стресових розладів, станів психічної дезадаптації у населення;

к) підрив морального духу та психологічної стабільності населення, внаслідок чого — зниження обороноздатності й бойового потенціалу держави [6, 13].

Основними об'єктами деструктивного інформаційно-психологічного впливу є:

• ідеологічно-психологічне середовище суспільства, пов'язане з використанням інформації, інформаційних ресурсів та інформаційної інфраструктури для здійснення впливу на психіку й поведінку людей;

• ресурси, які розкривають духовні, культурні, історичні, національні цінності, традиції, надбання держави, нації в різних сферах життя суспільства;

• інформаційна інфраструктура, тобто абсолютно всі проміжні ланки між інформацією та людиною;

• система формування суспільної свідомості (світогляд, політичні погляди, загальноприйняті правила поведінки тощо);

• система формування громадської думки;

• система розроблення та прийняття політичних рішень;

• свідомість та поведінка людини [6].

За змістом, ІПВ — це цілеспрямовані, системні, узгоджені за часом удари на усьому суспільно-інформаційному просторі — в зоні формальної і неформальної комунікації, мішенню яких виступає:

а) самоідентифікація особистості, її соціальна і роліва ідентифікація, що задають загальну інтенціональність окремої особистості і суспільства в цілому;

б) самоусвідомлення як усвідомлення особистістю власної самобутності, так і самобутності спільноти в соціумі, які відображені в культурних традиціях, віруваннях, менталітеті, зазначені в мові;

в) базові цінності людини, що лежать в основі її оцінок і суджень [1].

В основі обґрунтування руйнівної дії заходів ІПВ лежить теза про те, що знаючи головні характеристики відповідної спільноти, починаючи від віково-демографічних і закінчуючи соціоекономічними, визначивши пануючі психотипи, розуміючи менталітет, на базі певних технологій можна активно впливати на цільову групу, модифікувати суспільну свідомість і формувати громадську думку і, у відповідності до цілей, провокувати, спонукати, збурювати до певних дій, або дезорієнтувати і дезінтегрувати як окремі соціальні групи, так і цілі народи, породжувати «суїцидальну пасіонарність мас» [цит. за 15].

Взагалі, історію людства цілковито можливо розглядати крізь призму ІПВ.

Американський дослідник П. Лайнбарджер у праці «Психологічна війна» зародження останньої відносить до біблейських часів [16], проте одним з найдавніших історичних джерел, де йдеться про застосування прийомів ІПВ, вважається «Трактат про військове мистецтво» китайського полководця Сунь Цзи (VI ст. до н. е.) [цит. за 13], в якому постулюється, що найважливішим прийомом ведення війни є дезінформація противника («війна — шлях обману»), психологічна обробка населення й війська з метою єдності, а також здійснення інформаційних диверсій для розладнання військ супротивника. Викладені в даному тексті рекомендації не втратили актуальності й по теперішній час, наприклад:

1) критикуйте та піддавайте сумніву все добре, що є в країні вашого супротивника;

2) залучайте в злочинні заходи видних діячів супротивника;

3) підривайте престиж керівництва супротивника й виставляйте його в потрібний момент на ганьбу громадськості;

4) використовуйте в цих цілях співробітництво з самими підлими і мерзенними людьми;

5) розпалюйте сварки й зіткнення серед громадян ворожої вам країни;

6) підбурюйте молодь проти старих;

7) заважайте всіма засобами роботі уряду супротивника;

8) запобігайте всіма способами нормальному забезпеченню ворожих військ і підтриманню в них порядку;

9) сковуйте волю воїнів супротивника піснями та музикою;

10) робіть все можливе, щоб знецінити традиції ваших ворогів і підірвати їхню віру у своїх богів;

11) посилайте до військ супротивника жінок легкої поведінки з тим, щоб доповнити справу занепаду;

12) будьте щедрі на пропозиції та подарунки для купівлі інформації і спільників. Взагалі не економте ні на грошах, ні на обіцянках, тому що вони приносять прекрасні результати [17].

Різні форми і методи ІПВ та пропагандистської діяльності застосовувались в античних державах Середземномор'я, де вперше в історії людства, в період греко-перських війн, театр було використано з метою політичної пропаганди. На політико-пропагандистське забезпечення діяльності тієї чи іншої політичної групи значною мірою були орієнтовані художня література і ораторське мистецтво стародавньої Еллади: драматичні твори Софокла й Есхіла сприяли етноконсолідації між грецькими полісами перед загрозою поневолення з боку персів; метою публічних виступів відомого ораторською майстерністю Демосфена було викриття загроз тиранії, зумовленої амбіціями Македонської династії, а іншого оратора Ісократ — навпаки, агітація греків за підкорення македонському царю Філіпу [13, 16].

Новим трендом ІПВ в часи античного Риму стало підняття пропаганди до рівня державної політики, що виражалось в написанні тенденційних біографій, освячення і обожнення особи імператора [13, 16].

Упродовж середньовіччя форми і методи ІПВ залишалися загалом незмінними, зазнаючи лише незначних модифікацій. Якісні зміни припали на період Нової історії і були пов'язані, насамперед, зі зростанням ролі інформації в житті буржуазного суспільства, що особливо яскраво продемонструвала діяльність пропагандистського апарату Наполеона Бонапарта, відомого, у тому числі, тезою про те, що «...чотири газети зможуть заподіяти більше шкоди, ніж 100-тисячна армія» [13].

За століття, що минуло від епохи наполеонівських війн, механізм зовнішньополітичної пропаганди та ІПВ був значно вдосконалений, але найбільш якісні зміни відбулися в засобах масової інформації через процес їх інституціоналізації.

Водночас, на зламі XIX—XX століть виник й суто науковий інтерес до феноменів впливу на людську свідомість, зокрема, на свідомість мас. У 1879 р. у Лейпцигу за ініціативою В. Вундта відкрилася перша психологічна лабораторія. 15 років поспіль у Франції вийшла книга «Psychologie des foules» («Психологія натовпу») Г. Лебона, який одним з перших заявив про прихід «ери натовпу» [18]. В той же період відбулась переоцінка фундаментальних підходів до ролі раціонального, свідомого начала людського буття з акцентом на первинність ірраціонального та істинність міфологічного начала. Прихід епохи «влади міфу» означив Ф. Ніцше, який стверджував, що «...горизонт, перебудований на основі міфу, може привести цілий культурний рух до завершення... міфічні образи мають стати невидимими вартівими, під охороною яких ростуть молоді душі і під знаком яких людина

зважує і оцінює своє життя» [19]. У відповідь на це, незабаром стали з'являтися «міфотворці» нового покоління, що намагались прищепити «молодим душам» віру в нові міфічні сутності: революцію, соціалізм, нацизм та ін.

У період Першої світової війни, на відміну від попередніх етапів, пропагандистська діяльність та ІПВ набули централізованого характеру зі створенням спеціальних органів й установ, що фінансувались коштом урядових бюджетів. Першими руйнівну міць ІПВ оцінили англійці, які визнали, що розповсюдження панікерських чуток, поширення листівок із закликами здаватися в полон та т. ін. є важливою складовою під час підготовки наступальних бойових операцій: наприкінці війни ними було створено Міністерство інформації та Департамент пропаганди на противника. У Франції служба військової пропаганди була зосереджена при 11-му відділі Генерального штабу, а при штабі американської експедиційної армії в Європі функціонувала «Психологічна підсекція», яка, поряд з розповсюдженням листівок, займалась розробленням соціально-психологічної методики вивчення моралі супротивника [18].

Засоби інформаційного впливу безпосередньо на людину, соціальні групи та соціум у цілому почали розроблятися в рамках концепції «психологічних війн» (цей термін вперше ввів у науковий обіг у 1920 році британський історик Дж. Фуллер, який аналізував період Першої світової війни [цит. за 4]). Саме тоді почали розробляти теоретичні засади впливу на психологію людини, масову свідомість і проходити апробацію практичні методики в ході проведення різноманітних «психологічних операцій» [20]. До розробок у даній галузі були залучені численні наукові та спеціалізовані структури, як то науково-дослідницькі, в т. р. академічні інститути, університети, коледжі, лікарні та різноманітні лабораторії.

Однак, наукове осмислення й узагальнення досвіду впливу на широкі маси на той період часу ще не набуло достатньої систематизації, щоб стати пріоритетним напрямком у воєнному протистоянні учасників всесвітнього конфлікту. Переломом цієї ситуації вважається міжвоєнний період 1918—1939 рр. і пов'язується зі становленням двох потужних тоталітарних держав — СРСР і нацистського Третього Рейху — саме ці країни стали своєрідними «полігонами» випробувань і вдосконалення нових зразків і прийомів ІПВ [18]. Ефективність прийомів радянської пропаганди була продемонстрована ще в ході громадянської війни, після чого терміново була створена нова міфологія, спрямована на перетворення населення на покірну масу безликих гвинтиків.

Схожі методи використовували міфотворці Третього Рейху: характерною рисою фашистської пропагандистської діяльності було ґрунтовне використання наукових розробок в цій сфері з активним використанням напрацювань психології підсвідомого. Відповідаючи на запитання, чому Гітлер не справляє ніякого враження на іноземців, К. Юнг зазначав, що «...для будь-якого німця Гітлер є дзеркалом його підсвідомого, у якому не для німця, звичайно, нічого не відображається, він рупор, настільки посилюючий неясний шепіт німецької душі, що його може почути вухо його підсвідомого» [цит. за 21].

З кінця 40-х до середини 80-х років, в епоху «холодної війни», протистояння СРСР і США спричинило подальше вдосконалення форм і методів ІПВ. За свідченням деяких науковців, саме активний ідеологічний і психологічний

вплив, здійснюваний на тлі економічних заходів, привів до краху СРСР як світової супердержави [цит. за 11].

1976 року у США Т. Рон вперше застосовує термін «інформаційна війна» [цит. за 18]. Починаючи з 1994 року, в США проводяться офіційні наукові конференції з проблем інформаційних війн за участю провідних представників військово-політичного керівництва держави. Наприкінці 1998 року Об'єднаний комітет начальників штабів Збройних сил США ухвалив документ «Доктрина проведення інформаційних операцій» (Joint document of information operation), яка і стала концепцією ІПВ [22]. До її елементів американські фахівці зараховують: а) здобування розвідувальної інформації, б) дезінформування, в) психологічні операції, г) фізичне руйнування інформаційних ресурсів супротивника (у тому числі з використанням електромагнітного впливу), ґ) напади (фізичні, електронні) на його інформаційну структуру, д) зараження комп'ютерними вірусами його обчислювальних мереж, е) проникнення в інформаційні мережі, є) відповідні заходи протидії захисту власних інформаційних ресурсів [20].

Отже, основою ІПВ є маніпулятивний вплив на масову свідомість, мета якого полягає у:

- а) внесенні у суспільну та індивідуальну свідомість ворожих, шкідливих ідей та поглядів;
- б) дезорієнтації та дезінформації мас;
- в) послабленні певних переконань, устоїв;
- г) залякуванні свого народу образом ворога;
- ґ) залякуванні супротивника своєю могутністю;
- д) нарешті, забезпечення ринку збуту для своєї економіки (у цьому випадку ІПВ стає складовою частиною конкурентної боротьби) [цит. за 1].

Деструктивний вплив ІПВ може здійснюватися різними методами. Основними з них є: дезінформування; пропаганда; диверсифікація громадської думки; психологічний тиск; поширення чуток [6].

Дезінформування — метод ІПВ, який передбачає обман чи уведення об'єкта спрямувань в оману щодо справжності намірів для спонукання його до запрограмованих суб'єктом ІПВ дій. Найчастіше в світовій практиці застосовують такі *форми дезінформування*:

- тенденційне викладення фактів — форма дезінформування, яке полягає в упередженому висвітленні фактів або іншої інформації щодо подій за допомогою спеціально підібраних правдивих даних. Як правило, за допомогою цього методу до об'єкта спрямувань доводиться дозвано, до постійно зростаючого напруження, спеціально сформована інформація; таке напружене становище об'єкта підтримується шляхом постійного «підкидання» нових порцій суворо обмежених і дозованих даних у середовище інформаційного дефіциту;

- дезінформування «від зворотного» відбувається шляхом надання правдивих відомостей у перекрученому вигляді чи в такій ситуації, коли вони сприймаються об'єктом спрямувань як неправдиві. Внаслідок застосування подібних заходів виникає ситуація, коли об'єкт фактично знає правдиву інформацію про наміри чи конкретні дії протилежної сторони, але сприймає її неадекватно, не готовий протистояти негативному впливу;

- термінологічне «мінування» полягає у викривленні первинної правильної суті принципово важливих, базових термінів і тлумачень загальносвітоглядного та оперативного-прикладного характеру;

- «сіре» дезінформування передбачає використання синтезу правдивої інформації з дезінформацією;
- «чорне» дезінформування передбачає використання переважно неправдивої інформації.

В узагальненому вигляді акції дезінформування можуть проводитися шляхом створення видимості випадкового витоку закритої інформації, успіхів розвідки іноземних партнерів, використання ЗМІ, враховуючи власні інформаційні агентства, теле-, радіокомпанії, друковані видання та окремих «кишенькових» журналістів.

Пропаганда — поширення різних політичних, філософських, наукових, художніх, інших мистецьких ідей з метою їх упродовження у громадську думку та активізацію, тим самим — використання цих ідей у масовій практичній діяльності населення. Водночас, до пропаганди належать повідомлення, які поширюються для здійснення вигідного впливу на громадську думку, провокування запрограмованих емоцій та зміни ставлення або поведінки певної групи людей у напрямі, безпосередньо чи опосередковано вигідному організаторам.

Форми проведення пропаганди:

- пропаганда способу життя (соціологічна) — натуральний показ досягнень, переваг, перспектив тощо конкретної держави;
- використання ЗМІ та друкованих наукових і художніх видань;
- коректування існуючих думок, а не формулювання та створення нової («резонансна»).

Диверсифікація громадської думки — розпорошення уваги правлячої еліти держави на різні штучно акцентовані проблеми і відволікання тим самим від вирішення нагальних першочергових завдань суспільно-політичного та економічного розвитку для нормального функціонування суспільства і держави.

Форми диверсифікації громадської думки:

- дестабілізація обстановки в державі чи окремих її регіонах;
- активізація кампанії проти політичного курсу правлячої еліти держави та окремих її лідерів різними міжнародними установами;
- ініціювання антидемпінгових кампаній та іншого роду скандальних судових процесів, застосування міжнародних санкцій з інших причин.

Психологічний тиск — вплив на психіку людини шляхом залякування, погроз із метою спонукання до певної запланованої моделі поведінки.

Форми психологічного тиску:

- доведення до об'єкта відомостей про реальні чи неіснуючі загрози та небезпеки;
- прогнози щодо репресій, переслідувань, убивств тощо;
- шантажування;
- здійснення вибухів, підпалів, масових отруєнь, захоплення заручників, інші терористичні акції.

Поширення чуток — діяльність щодо поширення різної інформації (переважно неправдивої) серед широких верств населення здебільшого неофіційними каналами з метою дезорганізації суспільства та держави або ж їх окремих установ чи організацій.

За одним із визначень, чутки — це циркулююча форма комунікації, за допомогою якої люди, які перебувають у неоднозначній ситуації, об'єднуються, утворюючи зрозумілу їм інтерпретацію цієї ситуації, спільно використовуючи при цьому власні інтелектуальні можливості [4].

Американські фахівці з ІПВ підкреслюють такі характеристики чуток:

- а) вони повинні бути логічними і достовірними;
- б) вони повинні будуватися довкола ситуації чи персони, які добре відомі;
- в) ефект чуток зростає за умов їх важливості для безпеки слухача, його теперішнього стану і поглядів на майбутнє;
- г) вони повинні сприяти особистому рішення зробити що-небудь чи розумово підготувати до майбутньої дії;
- г) поклик повинен бути емоційним і прагматичним;
- д) вони повинні бути простими, аби їх можна було легко перекладати; їх можливо звести до ключової фрази, яку було б легко розповсюджувати [23, 24].

Класифікацію чуток здійснюють за трьома параметрами: експресивні (емоційні стани, виражені в змісті чуток і відповідні типи емоційних реакцій), інформаційні (ступінь вірогідності сюжету чуток) і за ступенем впливу на психіку.

За *експресивною характеристикою* виокремлюють чутки-бажання, чутки-заякування й агресивні чутки:

- а) чутки-бажання. Поширювана інформація має на меті викликати розчарування з приводу нездійснених очікувань і деморалізацію об'єкта впливу;
- б) чутки-заякування. При їхньому поширенні за допомогою інформації в особистості ініціюється стан тривоги, непевності. Це можуть бути чутки про смертельну суперзброю, яку має супротивник (тобто сторона, що поширює чутки), чутки про недостачу продовольства, зараження місцевості, питної води тощо;
- в) роз'єднувальні агресивні чутки. Розповсюджувана інформація має на меті внести розлад у суспільство, порушити соціальні зв'язки.

За *інформаційною характеристикою* чутки поділяють на: абсолютно недостовірні, недостовірні, недостовірні з елементами правдоподібності, правдоподібні чутки.

Чутки за своєю характеристикою є самопоширюваними. Їх природа базується на інформації, яку важко втримати. Особа обов'язково має розповісти про почуте комусь іншому. Достатньо створити відповідну чутку і запустити її в обіг у потрібному місці у слушний час — «людський гомін» зробить решту, і цьому практично немає ефективних засобів протидії. На офіційному рівні зупинити їх нереально: офіційні заходи протидії мають прямо протилежний ефект. Для людей, яких безпосередньо цікавлять ці чутки, це є підтвердженням правдивості останніх. Чим численніші намагання їх спростувати, тим більшою стає впевненість в їх достовірності.

Єдиний можливий спосіб подолання ефективності чуток — цілковите їх ігнорування. Як правило, через деякий час напруження спадає, зайва активність в обговоренні вже неактуальних новин згасає, інтерес до порушеної в чутках проблеми зникає. Поява нових проблем повністю нейтралізує можливі небезпечні наслідки дезорганізації суспільства та держави.

Практично усі вищеперелічені засоби і прийоми використовуються зараз проти населення нашої держави [25]. За свідченням спеціалістів, ІПВ РФ в Україні є найбільш вираженою, масштабною та — найнебезпечнішою, оскільки тут експлуатуються спільні соціокультурні складові, які підтримані тим фактом, що російську мову (головну зброю РФ) розуміють понад 90 % населення України [5].

Оцінюючи масштаб ІПВ, що ведеться проти України, американські вчені наводять дані про те, що до 75 %

«життєвих історій» і «посилань на джерела», що наводилися в коментарях в соціальних мережах в період активізації української кризи, були майже повністю вигаданими. При цьому від половини до двох третин з цієї кількості мали очевидні індикатори маніпулятивного впливу (специфічні паттерни емоційного, стилістичного чи навіть орфографічного характеру, які вказували на нав'язування певної думки або емоції) і повторювали один одного. За даними вітчизняних фахівців, ці показники дещо менші: 45 % інформації, яка поширюється в нашому інформаційному полі, має ознаки цілеспрямованої зовнішньої маніпуляції і є проявами ІПВ, спрямованої проти нашої держави [26].

Отже, гіпнотизуючий ефект традиційних мас-медіа та Інтернет-медіа підвищує гіпнабельність аудиторії, що сприяє уразливості індивідуальної та суспільної свідомості. Дискурси, що задаються мас-медіа, вибудовують процес мислення окремих індивідів, що виступають первинним елементом суспільної свідомості, в загальний. В свою чергу, дискурсивні послідовності думок окремих індивідів в площині обмежень з відповідності і несуперечливості загальноіснуючим, виступають у формі соціально-організованого мислення, формуючи «масову людину» чи «людину натовпу». У масовій свідомості спостерігається ефект синестезії (посилення однієї домінанти за рахунок інших), перетворюючи біоенергетичний потенціал колективного свідомого і не-свідомого у необхідний для атакуючої сторони спосіб мислення та дію [4].

Важлива особливість інформаційно-психологічних впливів на індивідуальну свідомість полягає в тому, що вони, як загрози, можуть не помічатися й не усвідомлюватися самою людиною. Фахівці стверджують, що небезпечні впливи ІПВ на індивідуальну свідомість можуть призвести до двох видів взаємозалежних змін [10].

По-перше, це зміни психіки, психічного здоров'я людини. Оскільки в разі інформаційних впливів важко говорити про межі норми і патології, показником змін може бути втрата адекватності відображення світу у свідомості й своєму ставленні до світу. Можна говорити про деформацію особистості зі спрощенням форми відображення дійсності, грубішанням реакцій і здійсненням переходу від необхідності реалізації вищих потреб (у самоактуалізації, соціальному визнанні) до нижчих (фізіологічних, побутових).

По-друге, це зрушення в цінностях, життєвих позиціях, орієнтирах, світогляді особистості. Такі зміни обумовлюють прояви девіантної антисоціальної поведінки й становлять небезпеку вже для суспільства і держави.

Отже, на сьогодні можна впевнено стверджувати, що негативного впливу ІПВ зазнає практично усе населення України, яке поділяється на тих, хто стає безпосереднім суб'єктом комбінованого впливу ІПВ та має власний негативний досвід (бійці АТО, члени родин бійців, родичі загиблих бійців, військовополонені, заручники та їх родичі, тимчасово переміщені особи, родичі біженців, що їх приймають, населення, що проживає на територіях бойових дій, медичні працівники, що надають допомогу пораненим, волонтери), та усіх інших — суб'єктів класичного впливу ІПВ через опосередковані інформаційні потоки [27].

Ці дані відповідають наявній тенденції прогресивного збільшення кількості осіб, що потребують спеціалізованої допомоги через негативний вплив психотравмуючих

чинників внаслідок воєнних конфліктів, серед населення, яке не бере в них безпосередню участь: нараховано, що в умовах сучасних війн кількість таких осіб складає до 90 % населення [28—30].

Серед негативних медико-психологічних наслідків, які спостерігаються зараз серед населення України, найбільш значущим стає високий ризик поширення і розвитку різноманітних порушень психічної сфери, серед яких превалюють як донозологічні — соціально-стресові розлади та окремі ознаки проявів або клінічно сформована психологічна дезадаптація, так і клінічно окреслені психічні розлади — гостра реакція горя, гостра реакція на стрес; розлади адаптації; посттравматичний стресовий розлад (ПТСР) [31, 32].

За умови відсутності своєчасної та кваліфікованої психолого-психіатричної допомоги та медико-психологічної реабілітації, вищеперелічені донозологічні патологічні стани можуть прогресувати до клінічно окреслених розладів адаптації або ПТСР, що є достатньо частою і важкокурабельною патологією. Окремі симптоми ПТСР, за оцінками спеціалістів, діагностуються у 15 % усього населення земної кулі, а у 1—3 % протягом життя спостерігається його розгорнута клінічна картина, причому, тривалість проявів ознак ПТСР може бути від кількох тижнів до 30-ти і більше років [33—37].

Запобігти погіршенню психічного здоров'я і психологічного благополуччя численних верств населення, яке потребує зараз системної спеціалізованої медико-психологічної допомоги, можливості надання якої на теперішній час не відповідають реальним потребам, було б можливо шляхом прийняття державної Стратегії охорони психічного здоров'я нації [38].

Як свідчить досвід європейських країн та країн світу, Стратегія охорони психічного здоров'я є документом, що відображає системний підхід держави до проблеми, розробленим на ґрунті рекомендацій Всесвітньої організації охорони здоров'я (WHO), Всесвітньої психіатричної асоціації (WPA) та Європейської психіатричної асоціації (EPA), який відбиває визнання психічного здоров'я як пріоритету суспільства та визначає конкретні кроки щодо його зміцнення. Такі Програми затверджені урядами та діють в Німеччині, Польщі, Данії, Швеції та інших країнах (на пострадянському просторі Програма психічного здоров'я діє лише у Вірменії).

Така Стратегія закріпила б обов'язковість міжвідомчої взаємодії та координації різних державних секторів, що опікуються питаннями психічного здоров'я; містила б програму структурної реформи психіатричної служби та модернізації професійної підготовки кадрів з оптимізацією кадрового забезпечення галузі, а також сприяла б законодавчому забезпеченню її впровадження.

Ключовим розділом Стратегії мало б стати збереження психічного здоров'я в умовах бойових дій та екстремальних ситуацій, з урахуванням негативного впливу ІПВ на колективну та індивідуальну свідомість, що провокують у населення різноманітні порушення психічної сфери та психологічного благополуччя — від кризи самоідентифікації, фрустраційних і дезадаптивних станів, до клінічно окреслених психопатологічних адаптаційних та стресових розладів.

Базисом для реалізації такої Стратегії в сучасних умовах має стати медична психологія, яка є підґрунтям у розвитку соціально-скерованого напрямку реформи

охорони здоров'я та повинна мати провідну роль у розвитку й удосконаленні всієї системи надання медичної допомоги населенню [39].

Першочерговими питаннями цього напрямку є:

а) впровадження мультидисциплінарного підходу у сфері психічного здоров'я, що потребує кадрового підкріплення медико-психологічного напрямку, яке доцільно здійснювати за рахунок широкого залучення не тільки психологів з медичною, а й психологічною та педагогічною освітою;

б) вивчення впливу соціальних стресів на психічне здоров'я;

в) реалізація превентивного підходу шляхом здійснення психоосвітніх заходів, розроблення методів підвищення стресостійкості населення і стійкості до прийомів ІПВ, запобігання психічним стресовим розладам;

г) створення дієвої мережі для лікування психогенних розладів та психосоматичних захворювань;

ґ) упорядкування системи психологічного консультування здорового населення та концепції діючої медико-психологічної підтримки населення.

Затвердження та реалізація зазначеної Стратегії сприяло б забезпеченню інформаційно-психологічної безпеки населення на системному (державному) рівні.

Щодо індивідуального рівня, існують певні рекомендації щодо персональних дій з захисту від негативного впливу ІПВ.

Так, на особистому рівні особливої актуальності набувають засоби так званої «інтелектуальної гігієни». Найбільш надійними методами захисту при цьому є толерантність і вміння думати. Щоб не стати жертвою ІПВ, не можна кидатися на захист, чи то навпаки — на боротьбу із висловленою позицією, а прийняти це саме як позицію, на яку інша людина має право. При цьому потрібно уважно визначити, що саме намагається сказати людина, якій розумний сенс вкладає у своє повідомлення — поза емоційним навантаженням.

Як не дивно, але як раз найбільш радикальні і послідовні захисники своїх цінностей і є найбільш вразливими для прийомів ІПВ. Людина, яка не може стримати і виплескує свою агресивну реакцію на співрозмовника, що висловив позицію, яка здається неприйнятною, людина, яка не припускає існування іншої позиції, точки зору чи світогляду, яка не визнає своїх помилок і не вміє вибачитися — така людина є оптимальним об'єктом маніпуляції.

З іншого боку, спроможність контролювати агресію, толерантність, повага до чужого права висловити свою думку, спроможність проаналізувати запропонований набір фактів, відокремити гіпотези і інтерпретації від фактів і припущень, критичне ставлення до інформації, цілісне розуміння власної системи цінностей і моральних координат — все це робить людину захищеною від впливу ІПВ [26].

При роботі з особовим складом Збройних Сил України надзвичайно дієвим методом у системі інформаційно-психологічної протидії визнається інформування та критичне ставлення до інформації [40].

Звісно, про користь здатності критичного осмислення інформації, як засобу протидії ІПВ, вказував ще керівник пропагандистської машини фашистської Німеччини Й. Геббельс, який наголошував, що «найгірший ворог будь-якої пропаганди — інтелектуалізм» [цит. за 18].

Вченими сучасної Німеччини розроблені чіткі рекомендації по забезпеченню інформаційно-психологічної безпеки особистості, які дозволяють запобігти або нейтралізувати негативний вплив ІПВ в мас-комунікаційних (отримання інформації через ЗМІ), контакт-комунікаційних (отримання інформації під час масових видовищних заходів, на мітингах, зборах та ін.) і міжособистісних (отримання інформації при спілкуванні з людьми, під час бесід, зустрічей та ін.) ситуаціях [41].

1). «Відхід» — збільшення дистанції, переривання контакту, вихід за межі досяжності інформаційного впливу. Дії в різних інформаційних ситуаціях можуть бути такими:

- відключення певних каналів ЗМІ (дратівного каналу телебачення, вихід з Інтернету та ін.), відмова від перегляду (прослуховування) конкретних теле-, радіопрограм;
- відмова від читання деяких газет, статей, рубрик тощо;
- вихід, під різними приводами, з масових видовищних заходів: театру, концертного залу, кінотеатру, мітингів, зборів та ін.;

• зміна неприємної теми бесіди, прагнення не загострювати міжособистісні відносини під час бесіди (обхід «слизьких тем», «гострих кутів» та ін.), ухилення від зустрічей з тими, хто є джерелом неприємних переживань, переривання під різними приводами зустрічей, бесід.

У деяких випадках захист може виразитися в більш різких формах — «вигнанні» або «ігноруванні».

При використанні способу «вигнання» засіб або джерело негативного інформаційного впливу виганяється (або витісняється) з інформаційного середовища (відмова від користування телевізором або комп'ютером, відмова відвідувати театральні постановки або концерти та ін.).

«Ігнорування» передбачає неприйняття інформації, яка ускладнює або перешкоджає певної діяльності людини, може спровокувати конфлікт, спричинити негативні емоції.

2). «Блокування» — контроль інформаційного впливу, виставлення психологічних бар'єрів, огорожа психіки від зовнішнього негативного інформаційного впливу. Дії, що виконують при «блокуванні»:

- критичне сприйняття інформації;
- емоційне відчуження (сприйняття негативної інформації «без емоцій»);
- збільшення міжособистісного простору — «зони спілкування» під час бесіди;
- використання «психологічних бар'єрів» (приниження джерела інформації, внутрішнє осміяння, розвінчання авторитету, несерйозне сприйняття інформації, недовіра, настороженість, неухважність, відволікання і переключення уваги на інші об'єкти, не пов'язані з змістом інформаційного впливу та ін.).

3). «Управління» — контроль процесу інформаційного впливу, вплив на його характеристики і джерело. Виконувати дії:

- використання зворотного зв'язку (участь в опитуваннях рейтингу популярності певних каналів або програм телебачення, популярності періодичних видань та ін.);
- висловлення у видовищних заходах свого ставлення до подій (несхвалення, невдоволення промовцями);
- використання при бесіді принципу «своїх не ображають», для чого продемонструвати бажання стати другом, членом однієї спільності; послабити або дестабілізувати активність співрозмовника несподіваним від-

воліканням (наприклад, зробити комплімент, висловити співчуття) та ін.

4). «Затаювання» — контроль своєї реакції на зовнішній інформаційний вплив. Виконувати дії:

- відтермінування своїх реакцій, поспішних висновків і оцінок, затримка або відмова від дій і вчинків, що викликаються інформаційним впливом (наприклад, у разі перебування в натовпі, щоб не піддатися «ефекту натовпу», психічному зараженню і не зробити вчинків, про які потім можна буде шкодувати);
- маскування, приховування почуттів, проявів емоцій та ін.

Уміння людини в залежності від ситуації скористатися тим чи іншим способом психологічного захисту від негативного впливу інформації сприяє формуванню її інформаційної культури, яка, в кінцевому підсумку, і забезпечить інформаційно-психологічну безпеку особистості.

Отже, в арсеналі сучасної людини існують різноманітні способи протидії ІПВ, серед яких максимально простими є критичне осмислення інформації, формування навичок позитивного мислення, інтелектуальна і фізична активність, перенесення акценту уваги на близьких і родину взаємодію, навички спілкування з природою та самим собою без додаткових засобів інформаційного впливу.

Підсумовуючи вищенаведене, можна стверджувати, що основною і центральною мішенню ІПВ є людина, конкретна особистість з конкретними особливостями психічного сприйняття. А саме від окремих особистостей, їх взаємозв'язків і відносин залежить нормальне функціонування будь-яких спільнот і соціальних інституцій — від малої групи до усєї держави та суспільства в цілому. В силу даних обставин психічне здоров'я та психологічне благополуччя нації, її стресостійкість та вміння не піддаватися на прийоми ІПВ мають першочергове значення, тому на їх підтримку повинні бути спрямовані усі можливі зусилля, наукові пошуки й організаційні форми з синергічною взаємодією медичного, соціального та психологічного векторів.

Список літератури

1. Дубина А. М. Інформаційно-психологічні війни і їх вплив на масову свідомість [Текст] / А. М. Дубина. — К.: НТУУ «КПІ», 2011. — 57 с.
2. Горбулін В. «Гібридна війна» як ключовий інструмент російської геостратегії реваншу [Текст] / В. Горбулін // Дзеркало тижня — Україна. — 2015. — № 2 (24 січня). — С. 3.
3. Шевчук П. Інформаційно-психологічна війна Росії проти України: як їй протидіяти [Текст] // Науковий вісник «Демократичне самоврядування». — 2014. — Вип. 13. — С. 1—11.
4. Лисенко В. В. Проблеми інформаційної незалежності держави / В. В. Лисенко [Електронний ресурс]. — Режим доступу : <http://www.politik.org.ua/vid/magcontent.php3?m=1&n=59&c=1318>. — Назва з екрана.
5. Гринько К. Інформаційно-психологічна агресія як різновид інформаційно-психологічного впливу. Аналіз форм і засобів здійснення у інформаційному просторі України та стратегії протидії [Електронний ресурс] / К. Гринько. — Режим доступу : <http://asyan.org/potra/Кирило+Гринько+Київський+національний+університет+ім.+Т.+Г.+Шевченкаа/main.html> — Назва з екрана.
6. Петрик В. Сутність інформаційної безпеки держави, суспільства та особи [Електронний ресурс] / В. Петрик // Юридичний журнал. — 2009, № 5. — Режим доступу : <http://www.justinian.com.ua/article.php?id=3222>. — Назва з екрана.
7. Воробйова І. В. Інформаційно-психологічна зброя як самостійний засіб ведення інформаційно-психологічної війни [Текст] / І. В. Воробйова // Системи озброєння і військова техніка. — 2010. — № 1 (21). — С. 141—144.

8. Payne K. Waging communication war [Text] / K. Payne // Parameters. — 2008. — Vol. 38. — № 2.

9. Крысько В. Г. Секреты психологической войны (цели, задачи, методы, формы, опыт) [Текст] / В. Г. Крысько [под общ. ред. А. Е. Тараса]. — Мн.: Харвест, 1999. — 448 с.

10. Петрик В. Небезпеки особистості в інформаційному просторі [Текст] / В. Петрик, Я. Жарков, М. Дзюба // Юридичний журнал. — 2007. — № 2. — С. 45—46.

11. Історія інформаційно-психологічного протидіяння : підручник [Текст] / Я. М. Жарков, Л. Ф. Компанцева, В. В. Остроухов та ін.; за заг. ред. д. ю. н., проф., засл. юриста України Є. Д. Скулиша. — К.: Наук.-вид. відділ НА СБ України, 2012. — 212 с.

12. Третьякова В. Психонасильство та психотерор як міжнародно-правові глобальні біоетичні проблеми: їх профілактика в сучасному суспільстві [Електронний ресурс] / В. Третьякова // Віче. Журнал Верховної Ради України. — 2013. — № 4. — Режим доступу: <http://www.viche.info/journal/3530/>. — Назва з екрана.

13. Сучасні технології та засоби маніпулювання свідомістю, ведення інформаційних війн і спеціальних інформаційних операцій : навч. посібник [Текст] / В. М. Петрик, О. А. Штоквиш, В. В. Кальниш [та ін.]. — К.: Росава, 2006. — 208 с.

14. Нарис теорії і практики інформаційно-психологічних операцій [Текст] / Дзюба М. Т., Жарков Я. М., Ольховой І. О., Онищук М. І. : навч. посібник // за заг. ред. В. В. Балабіна. — К.: ВІПІ НТУУ «КПІ», 2006. — 132 с.

15. Пригожин А. И. Особенности четвертой мировой войны [Текст] / А. И. Пригожин // ВМУ. Сер. 18. Социология и политология. — 2004. — № 3. — С. 54—63.

16. Лайнбарджер П. Психологическая война [Текст] / П. Лайнбарджер. — М.: Военное издательство Министерства обороны СССР, 1962. — 352 с.

17. Вепринцев В. Б. Операции информационно-психологической войны : краткий энциклопедический словарь-справочник [Текст] / В. Б. Вепринцев, А. В. Манойло, А. И. Петренко, Д. Б. Фролов.. — М.: Горячая линия — Телеком, 2005. — 495 с.

18. Остроухов В. В. Інформаційне протидіяння в історії людства [Текст] / В. В. Остроухов / В кн. Сучасні технології та засоби маніпулювання свідомістю, ведення інформаційних війн і спеціальних інформаційних операцій : навч. посібн. / В. М. Петрик, О. А. Штоквиш, В. В. Кальниш [та ін.]. — К.: Росава, 2006. — С. 7—20.

19. Самосознание европейской культуры XX века: Мыслители и писатели Запада о месте культуры в современном обществе [Текст]. — М.: Политиздат, 1991. — С. 10.

20. Требін М. Інформаційне суспільство. Війни нової епохи [Текст] / М. Требін // Віче. Журнал Верховної Ради України. — 2002. — № 4 (121). — С. 64—68.

21. Почепцов Г. Г. Психологические войны [Текст] / Г. Г. Почепцов. — М.: Рефл-бук; Киев : Ваклер, 2000. — 528 с.

22. Панарин И. Н. Технология информационной войны [Текст] / И. Н. Панарин. — М.: «КСП+», 2003. — 320 с.

23. Abner A. N. Psywarriors. Psychological warfare during the Korean war / A. N. Abner. — Shippensburg, 2001. — P. 51.

24. Почепцов Г. Г. Информационно-политические технологии [Текст] / Г. Г. Почепцов. — М.: Центр, 2003. — 384 с.

25. Панченко В. М. Інформаційні операції в асиметричній війні Росії проти України: підходи до моделювання [Текст] / В. М. Панченко // Інформація і право. — 2014. — № 3 (12). — С. 13—16.

26. Костюченко Ю. Про психологічну війну проти України як компоненту інформаційної війни [Електронний ресурс] / Ю. Костюченко. — Режим доступу: http://espreso.tv/blogs/2014/09/10/pro-psykholohichnu_viynu_protiv_ukrayiny_yak_komponentu_informatsionnoi_viyny — Назва з екрана.

27. Діагностика, терапія та профілактика медико-психологічних наслідків бойових дій в сучасних умовах : методичні рекомендації (147.14/258.14) [Текст] / П. В. Волошин, Н. О. Марута, Л. Ф. Шестопалова [та ін.]. — Х., 2014. — 79 с.

28. Agger A. The Psychology of Enforced Mobility [Text] / A. Agger. — in S. C. Carr (ed.), The Psychology of Global Mobility. — N. Y. : Springer, 2010. — P. 151—171.

29. Идрисов К. А. Эпидемиологическое исследование заболеваемости психическими расстройствами среди гражданского

населения Чеченской Республики под воздействием стрессовых факторов военного времени [Текст] / К. А. Идрисов // Психическое здоровье. — 2008. — № 6 (25). — С. 57—64.

30. Psychosocial Support to large members of traumatized people in post-conflict societies: an approach in Guatemala [Text] / S. Anckerman, M. Dominges, N. Soto [et al.] // Journal of Community and Applied Social Psychology. — 2005. — Vol. 5 (2). — P. 136—152.

31. Расстройства адаптации среди гражданского населения, пережившего боевые действия, спустя месяц после их прекращения [Текст] / И. В. Линский, В. Н. Кузьминов, Н. В. Позднякова [и др.] // Український вісник психоневрології. — 2014. — Т. 22, вип. 3 (80). — С. 5—12.

32. Маркова М. В. Постстрессові дезадаптивні стани на тлі соціальних змін: аналіз проблеми [Текст] / М. В. Маркова, П. В. Козир // Медична психологія. — 2015. — №1 (37). — С. 8—13.

33. Post-traumatic stress disorder: medicine and politics / D. J. Stein, S. Seedat, A. Iversen [et al.] // Lancet. — 2007. — Vol. 369. — P. 139—144.

34. Yufik T. A meta-analytic investigation of the structure of posttraumatic stress disorder symptoms / T. L. Yufik, J. Simms // J. Abnorm. Psychol. — 2010. — Vol. 119. — P. 764—776.

35. Briere J. Traumatic stress, affect dysregulation, and dysfunctional avoidance: a structural equation model [Text] / J. Briere, M. Hodges, N. Godbout // J. Traum. Stress. — 2010. — Vol. 23. — P. 767—774.

36. Hinton D. E. The cross-cultural validity of posttraumatic stress disorder: implications for DSM-V [Text] / D. E. Hinton, R. Lewis-Fernandez // Depress Anxiety. — 2011. — Vol. 28. — P. 783—801.

37. Maercker A. Proposals for mental disorders specifically associated with stress in the International Classification of Diseases-11 [Text] / A. Maercker, C. R. Brewin, R. A. Bryant [et al.] // Lancet. — 2013. — Vol. 381. — P. 1683—1685.

38. Волошин П. В. Стратегія охорони психічного здоров'я населення України: сучасні можливості та перешкоди [Текст] / П. В. Волошин, Н. О. Марута // Український вісник психоневрології. — 2015. — Т. 23, вип. 1 (82). — С. 5—11.

39. Волошин П. В. Принципи медико-психологічної реабілітації осіб, які постраждали під час виконання службових обов'язків в Україні [Текст] / П. В. Волошин, Н. О. Марута, Л. Ф. Шестопалова, І. В. Лінський // Український вісник психоневрології. — 2015. — Т. 23, вип. 2 (83). — С. 105.

40. Методичні матеріали з воєнно-ідеологічної підготовки особового складу збройних сил України на 2015 навчальний рік [Електронний ресурс]. — Режим доступу: mil.univ.kiev.ua/files/67_1074163600.doc — Назва з екрана.

41. Левицкий В. Информационно-психологическая безопасность личности [Электронный ресурс] / В. Левицкий // Партнер. Ваш партнер в Германии. — 2007. — № 6 (117). — Режим доступа: <http://www.partner-inform.de/partner/detail/2007/6/272/2445>. — Название с экрана.

Надійшла до редакції 17.06.2015 р.

МАРУТА Наталія Олександрівна, доктор медичних наук, професор, керівник відділу неврозів і пограничних станів, заступник директора з науково-дослідної роботи Державної установи «Інститут неврології, психіатрії та наркології Національної академії медичних наук України», м. Харків; e-mail: mscience@ukr.net

МАРКОВА Маріанна Владиславівна, доктор медичних наук, професор, професор кафедри сексології та медичної психології Харківської медичної академії післядипломної освіти, м. Харків; e-mail: mariannochka@i.ua

MARUTA Nataliia, Doctor of Medical Sciences, Professor, Head of the Department of Neuroses and Borderline Conditions, Deputy Director of Scientific Work of the State Institution "Institute of Neurology, Psychiatry and Narcology of the National Academy of Medical Sciences of Ukraine", Kharkiv; e-mail: mscience@ukr.net

MARKOVA Marianna Vladyslavivna, Doctor of Medical Sciences, Professor, Professor of Department of Sexology and Medical Psychology of Kharkiv Medical Academy of Postgraduate Education, Kharkiv; e-mail: mariannochka@i.ua